

ПОДАТОК НА ДОДАНУ ВАРТІСТЬ: ФІСКАЛЬНА СУТЬ ТА НЕОБХІДНІСТЬ РЕФОРМУВАННЯ

Ольга СОБКО

Галина ВАСИЛЕВСЬКА

Розкрито фіскальну суть та недоліки податку на додану вартість, його деструктивний вплив на вирішення економічних проблем у державі. Визначено основні недоліки універсального акцизу щодо його відшкодування з бюджету. Окреслено основні аспекти його вдосконалення шляхом скасування необґрунтованих податкових пільг та диференціацією ставок.

The fiscal essence and drawbacks of value-added tax are considered, and its destructive influence on the decision of state economic problems is determined.

The main drawbacks of universal excise tax as to its compensation from the budget are indicated. The basic aspects of its perfection by abolishing unreasonable tax benefits and differentiation of rates are outlined.

Сучасна економічна ситуація обумовлює необхідність підвищення ефективності управління державними фінансами в Україні. Одним з основних засобів здійснення такого управління виступає податкова система, яка за часи незалежності нашої країни зазнала значних реформувань.

Процес оподаткування в державі завжди залишається в центрі уваги громадськості, оскільки у ньому закладений конфлікт інтересів як самого податкозбирача (держави), так і платників податків.

На сьогодні, як доводять експерти Міжнародної фінансової корпорації, Україна в

рейтингу простоти ведення бізнесу стоїть на сто двадцять четвертому місці зі ста п'ятдесяти п'яти країн світу, поступаючись таким країнам як Афганістан, Сан Томе і Принсіпле, та випереджаючи Зімбабве, Буркіна Фасо й Конго [20]. Поряд з такими проблемними ознаками як корупція чиновницького апарату, високий рівень втручання влади в діяльність приватного сектору, низька конкурентоспроможність продукції, що унеможливорює вихід вітчизняного виробника на світові ринки збуту, погіршення інвестиційного клімату, найгострішою виявилась саме проблема справляння податків.

Сучасна система оподаткування України включає значну кількість різноманітних обов'язкових платежів, що мобілізуються до державного і місцевих бюджетів. За окремі з них громадяни та суб'єкти господарської діяльності зобов'язані періодично звітувати. Однак деякі податки та збори, створюючи безліч проблем платникам і збільшуючи обсяг роботи податковим інспекторам, не відіграють суттєвої ролі у формуванні бюджетних доходів. Крім цього, набираючи ознаки фіскальної збитковості, вони втрачають здатність виконувати одну з найважливіших функцій податків, а витрати на їх адміністрування, зазвичай, значно перевищують доходи бюджету за цими платежами.

Одним з чільних податків, яким ефективно маніпулюють як держава так і податкоплатники є податок на додану вартість (ПДВ).

У фінансовій науці теоретичні та прикладні аспекти оподаткування доданої вартості досліджуються достатньо інтенсивно. У числі вітчизняних фахівців – О. М. Десятнюк, Ю. І. Іванов, А. І. Крисоватий, за твердженням яких, податок на додану вартість, у практиці чинної податкової системи, відбувся як ефективна форма ринкових фінансових взаємовідносин держави та її суб'єктів [6, 210]. Проте, за словами деяких вчених, що представляють національну фінансову думку, "діюча ставка ПДВ на сьогодні рахується дещо надмірною, тому необхідно прагнути до її зниження" [5, 317].

Протилежної думки з приводу справляння ПДВ в Україні дотримуються науковці Р. Л. Балакін, І. О. Луніна, Т. І. Єфіменко, А. М. Соколовська, які вважають, що диференціація податкових ставок з податку, негативно впливатиме на ефективність оподаткування. Застосування єдиної ставки ПДВ до товарів і послуг, за виключенням експортованих, "сприяє

зменшенню витрат як на сплату даного податку, так і на його стягнення, а також зменшенню можливостей його уникнення, що позитивно впливає на фіскальну ефективність ПДВ" [17, 52].

У зв'язку з визначенням стратегічного курсу України в напрямку вступу до Європейської Співдружності, загострюється проблема реформування податкового законодавства щодо справляння ПДВ в частинах звільнення від оподаткування та оподаткування за нульовою ставкою.

Ряд вчених, таких як А. Б. Дрига, І. О. Лютий, М. О. Петренко визначають наступні недоліки функціонування ПДВ в Україні: "регресивність даного податку, передусім в соціальному плані, порівняно високі витрати на адміністрування, несумісність з іншими типами універсальних акцизів та, безумовно, наявність широких можливостей для ухилення від його сплати" [10, 43–44]. Варто погодитися, з думкою вчених, що реформування ПДВ в Україні доцільно здійснювати шляхом "диференціації ставок податку в залежності від поділу оподатковуваних об'єктів на товари першої і не першої необхідності" [10, 169]. Такий крок дозволить максимально звільнити від оподаткування соціально значущі товари, і в такий спосіб підвищити платоспроможність населення.

Проте, ряд аспектів визначення фіскальної ролі податку на додану вартість потребують подальших досліджень, а принципове значення має також наукове обґрунтування напрямів реформування ПДВ відповідно до нових пріоритетів податкової політики української держави.

Отже, ПДВ – це один з універсальних акцизів, що, здавалось би, найбільшою мірою відповідає умовам ринкової економіки. В Україні він був запроваджений з 1 січня 1992 р. згідно із Законом України "Про податок на додану вартість" від 20 грудня 1991 р. Пізніше його рег-

ламентував Декрет Кабінету Міністрів України "Про податок на добавлену вартість", від 26.12.1992 р., що почав діяти з 1993 р. З урахуванням доповнень і змін, що вносилися в наступних періодах, указаний документ обумовлював порядок обчислення і сплати ПДВ протягом 1993–1997 рр. (до 1 жовтня 1997 р.). З 1 жовтня 1997 р. порядок обчислення і сплати ПДВ регламентується Законом України "Про податок на додану вартість" від 3 квітня 1997 р. [4].

Одним з основних недоліків вітчизняного законодавства по адмініструванню ПДВ були часті зміни ставок. Зокрема, ставки ПДВ змінювалися тричі. Законом України "Про податок на додану вартість" від 20.12.1991 р. було встановлено ставку ПДВ в розмірі 28%, а вже в грудні 1992 р. однойменним урядовим декретом ставку податку знижено до 20%. Зважаючи на значний дефіцит бюджету,

з 18.05.1993 р. вона знову піднялася до рівня 28%, але через масове ухилення від сплати податку позитивного результату це не дало. Тому спочатку постановою від 31.05.1995 р., а потім законом від 03.04.1997 р. Верховна Рада України знизила ставку ПДВ знову до 20%.

Така часта зміна податкової політики не додала авторитету державі. Підтвердженням цьому є статистичні дані щодо надходжень до Державного бюджету України ПДВ. Оскільки цей податок займає значну питому вагу серед усіх податків та податкових платежів, які наповнюють бюджет держави, а також є одним з домінуючих податків, який забезпечує зростання експортоорієнтованої економіки в державі, його фінансову роль доцільно інтерпретувати з використанням аналітичної таблиці (див. табл. 1). Поряд з податком на прибуток та податком на доходи фізичних осіб, ПДВ – найпоширеніший по-

Таблиця 1

Динаміка доходів Державного бюджету України за 1997–2005 рр.*

Показники Роки	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Доходи Державного бюджету України, млн. грн.	15973,8	15705,0	19724,0	34806,1	37199,0	42525,0	52708,4	68736,9	105191,9
Податкові надходження, млн. грн.	8981,3	10311,7	14168,3	19560,5	21958,0	28934,4	35725,7	44853,5	52904,5
З них: податок на додану вартість, млн. грн.	8242,3	7460,1	8409,2	9441,4	10348,4	13471,2	12598,1	16733,5	33803,8
Частка ПДВ в загальних доходах бюджету, %	51,6	47,5	42,6	27,1	27,8	31,7	23,9	24,3	32,1
Частка ПДВ в податкових надходженнях, %	91,8	72,3	59,4	48,3	47,1	46,6	35,3	37,3	63,9

* Складено автором на основі даних статистичних щорічників України за 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005 роки, звітних даних міністерства фінансів та ДПА України [2; 3; 11].

даток у країнах Західної Європи та ряду високорозвинених економічних країн. Як видно з таблиці 1, поступове зростання абсолютних показників щодо надходжень по універсальному акцизу, начебто привід позитивно оцінити його фискальне значення. Проте, слід зауважити, що з моменту запровадження податку на додану вартість, його частка як в доходах державної казни, так і в загальних податкових надходженнях, має чітку тенденцію до зниження. Як бачимо, частка ПДВ в доходах Державного бюджету України не перевищувала показника 48 відсотків, не враховуючи року, відколи даний акциз було запроваджено вперше. Незначне покращення ситуації у 2002 р., де питома вага податку збільшилась порівняно з попереднім 2001 р. на 3,9 відсотка в доходах державного бюджету, спричинило ніщо інше, як заборгованість держави по відшкодуванню ПДВ платникам, а також неповне надходження в бюджет інших податкових платежів.

Стосовно частки податку на додану вартість безпосередньо в податкових надходженнях Державного бюджету України, то тут, як видно з таблиці, ситуація вкрай обтяжлива: лише в 1997 р. сума надходжень по ПДВ досягла рекордного показника питомої ваги, який становив 91,8 відсотка, далі, в зв'язку з нестабільністю податкового законодавства та регулярним поновленням пільг по даному платежу, незмінною його ознакою є все та ж, чітко виражена тенденція до спадання. Так, у 1998 р., частка ПДВ у податкових надходженнях знизилась на 19,5 відсотка, порівняно з попереднім роком, в 1999 р. – на 12,9 відсотка, в 2000 р. – на 11,1 відсотка, а в 2001 р. показник питомої ваги універсального акцизу зупинився на позначці 47,1 відсотка, що порівняно з попереднім роком, менше на 1,2%. У 2002 р. – зменшення становило

0,5 відсотка, що зумовлено вище вказаними причинами і, надалі, різниця досліджуваного показника поступово зростала: щодо 2003 р., то вона склала 11,3 відсотка порівняно з базовим, 2002 р. І, нарешті, в наступному, 2004 р. частка податку зросла порівняно з попереднім, 2003 р., на 2 відсотки, але характеризувати це явище як позитивний фактор недоцільно. В наступному 2005 р. частка даного податку зросла максимально і становила 32,1 відсотка, що на 7,8 відсотка більше, ніж в попередньому 2004 р. Таким чином, серед низки ключових проблем, які супроводжують податок на додану вартість, домінуючу роль відіграє його відшкодування. Так, у 2004 р. до Державного бюджету України, за даними комітету статистики, надійшло 16,7 млрд. грн. податку на додану вартість. Із них у сферу матеріального виробництва відшкодовано 11,5 млрд. грн. За простими підрахунками, зрозуміло, що в державній казні залишилося 5,2 млрд. грн., а це становить 31,1% усіх мобілізованих коштів по даному податку. За перше півріччя 2005 р. цей же показник становив 53,8% [11].

Отож, беручи до уваги специфіку справляння ПДВ в Україні, вести мову про повне його відшкодування недоречно, так як цілком очевидним є факт втрати фискального значення платежу. Тому динаміка відшкодування платником набула такого вигляду (рис. 1.) [15, 13; 16, 44].

З іншого боку, якщо ж не відшкодувати ПДВ взагалі, то докорінно втрачається зміст цього податку, а загалом і принципи його побудови, визнані світовим співтовариством. Застосувати ідеальний варіант рішення цієї актуальної проблеми поки що не вдавалося жодному з урядів незалежної України. Відверто кажучи, наблизити ПДВ до рівня податку, який був би виправданий об'єктивною значущістю його дії, що визначатиметь-

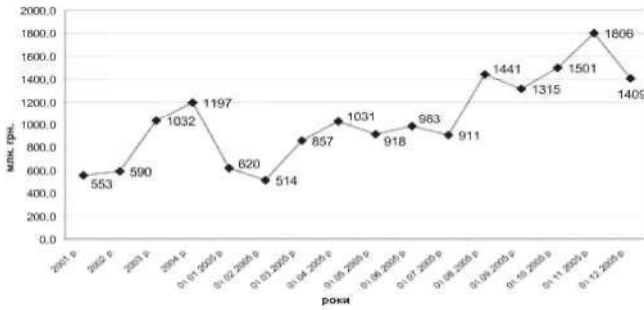

Рис. 1. Динаміка відшкодування суб'єктам оподаткування України податку на додану вартість за 2002–2005 рр., млрд. грн.

ся умовами виробництва з урахуванням його обсягів і структури, а також відповідних пільг та, безпосередньо, експорту, не втрачаючи свого фіскального значення, на даному етапі розвитку вітчизняної економіки вкрай важко, або ж, взагалі неможливо. Частково це зображено на рис. 2. [15; 16, 44].

З огляду на тенденцію, яка зображена на рис. 2, вказівкою Президент Державній податковій адміністрації України (ДПАУ) максимально скоротити прострочену заборгованість із відшкодування податку на додану вартість для того, щоб якнайбільше коштів на загальних підставах повернулися в сферу бізнесу та виробництва. З іншого боку,

ДПАУ повинна не допустити відшкодування з бюджету коштів за даним податком, які були сплачені в результаті фіктивних операцій недобросовісних платників податків, коротше кажучи, порушників законодавства. Нажаль, якщо брати до уваги діяльність фірм, які здійснюють, або мають на меті здійснення таких операцій, як правило, на підставі договірних бухгалтерських документів, то відстежити і виявити істинні їх завдання і цілі не так вже й просто. Тим паче, що безліч фіктивних операцій організовуються через відлагоджену інфраструктуру тіншового бізнесу з залученням так званих фіктивних фірм. Проте, теоретично визначити приналежність тої чи іншої фірми до фіктивних доволі-таки складно, адже в податковому законодавстві таке трактування не передбачене в жодному документі. Хоча зараз є зміст говорити про те, що фіктивною може називатися фірма, не лише та, що фальсифікує первинні бухгалтерські чи облікові документи, використовує фальшиві печатки, а й така, що при організації своєї діяльності здійснює

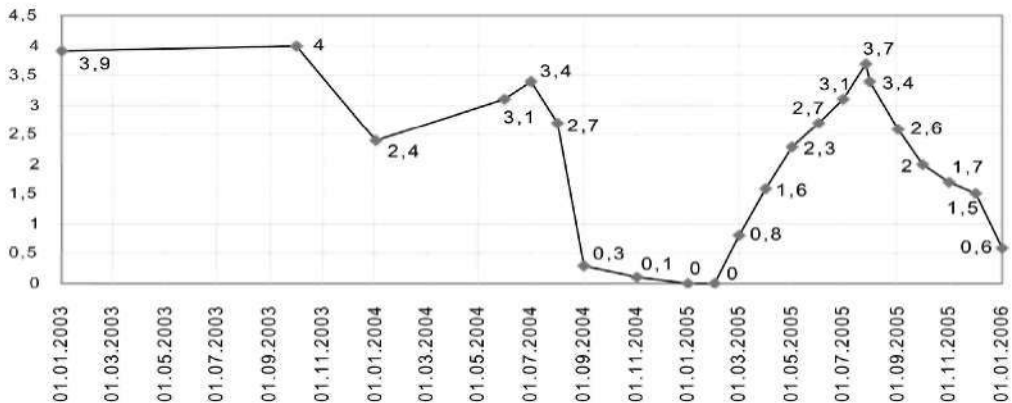

Рис. 2. Динаміка бюджетної заборгованості перед платниками з відшкодування ПДВ в Україні за 2003–2003 рр., млрд. грн.

реалізацію заявок на відшкодування ПДВ із бюджету, тобто краде з казни суспільні кошти. Такі фірми, як правило, не є суб'єктами господарської діяльності, а виступають лише організаторами процесу незаконного вилучення ресурсів із державного бюджету.

Ще одним доволі-таки небезпечним засобом для організації тіньової економіки в країні, що поряд з іншими стосується і ПДВ, є податкові пільги. Метою їх надання слід визначити стратегічні завдання, які держава вирішує почасти через податки та інші обов'язкові платежі. Систему пільг та інших податкових преференцій застосовують не лише в економіці, що розвивається для покращення інвестиційного клімату, стимулювання вітчизняного виробництва та виходу країни на міжнародну арену конкурентоспроможності, а й держави з досить високим рівнем економічної пріоритетності. На сьогодні є вкрай важливим активізація підприємництва, створення нових робочих місць, із метою скорочення безробіття в Україні, збільшення обсягів виробництва та зміцнення фінансово-економічного потенціалу держави. Тому роль податків не може бути перебільшеною. Проте, деталізуючи статистику, зауважимо, що в законодавчому полі налічується 387 податкових пільг, якими в 2004 році користувалися сто одна тисяча суб'єктів господарювання в Україні, а в 2005 році – дев'яносто одна тисяча таких осіб [13]. Отже, кількість користувачів пільг помітно поменшала, та все ж доводиться оцінювати не кількісну, а якісну сторону цього суперечливого засобу податкових стимулів. Враховуючи заполітизованість наших державних чиновників, і навпаки, надмірну прихильність законотворців до тих чи інших бізнесових структур, у вітчизняному законодавстві нагромадилась безліч пільг, що не зовсім відпові-

дають економічній ситуації в країні. Частина чинних пільг взагалі не виважені і змістовно безпідставні, так як є результатом корупційних інтересів зацікавлених осіб. Тут не варто згадувати про їх позитивний ефект, а взагалі доцільно застерегти від відчутної шкоди економіці держави та суспільства в цілому. В даній ситуації правильним буде прийняття рішення про тотальну ревізію пільг особливо у вільних економічних зонах і на територіях пріоритетного розвитку. Для цього досить співставити недоотримані суми податків від наданих пільг, якими користуються пільговики, тобто визначити бюджетні втрати для держави.

Позитивний ефект від надання пільг слід вбачати в кардинальних змінах податкової системи. Доцільним було б оптимізувати пільги по ПДВ, а також ті, що стосуються непрямого оподаткування загалом. В такому напрямку вбачається динамічне наповнення бюджету всіма учасниками процесу справляння податків, відповідно, ліквідується потреба будівництва фіктивних схем щодо відшкодування ПДВ, так як сплачувати цей податок будуть всі на загальних підставах. Разом з тим, необхідно диференціювати ставку податку на додану вартість з урахуванням споживчої необхідності, покращити та скоординувати роботу контролюючих органів, особливо, стосовно фізичних осіб. Адже легально і нелегально отримані доходи певною мірою підтверджуються наявністю майна: квартир, дач, машин, попри те, що за межею бідності в нашій державі живуть 70–75 відсотків населення [3]. Результат недосконалого механізму проведення контрольної роботи податковими органами в Україні і дає можливість ухилення та уникнення сплати податків та існування експлояційної економіки. Крім цього, досить актуальною є необхідність запровадження мораторію щодо подат-

кового законодавства. Адже, часті зміни одного законодавчого документу іншими чинять свій негативний вплив на розбудову економічного простору держави. Поряд з цим, необхідно організувати ефективну законодавчу та організаційну технології боротьби з фіктивними фірмами, так як заміна ПДВ іншим податком жодного позитивного результату не принесе: податки як не платились, так і не платитимуться. На практиці фіктивні фірми широко використовуються не лише в схемах незаконного відшкодування ПДВ – з їх допомогою ефективно мінімізується податок на прибуток, легалізується контрабанда, переводяться у готівку кошти, а право ДПАУ тільки на планові перевірки автоматично трансформує всі зустрічні перевірки з відшкодування ПДВ у незаконні, оскільки ті є позаплановими.

Узагальнення офіційних статистичних даних дозволили дійти висновку, що в Україні спостерігається тенденція до зниження фіскальної ефективності ПДВ, яка зумовлена ефектом випереджаючого зростання експорту, і, як наслідок, вимог відшкодування податку в порівнянні з темпами зростання ВВП, несправедливим розподілом тиску податку внаслідок значного, не завжди виправданого, обсягу податкових пільг та недостатньою ефективністю примусового справляння податку, про що свідчить наявність значної недоїмки, невідпрацьованістю механізму справляння податку й недостатньою адаптацією до умов України окремих норм оподаткування доданої вартості, прийнятих у розвинених країнах. Це обернулося серйозними труднощами як для податкоплатників, так і для держави внаслідок падіння фіскальної ефективності ПДВ, активізації зусиль платника, спрямованих на легальне і нелегальне зменшення податкових зобов'язань. Оп-

тимальним шляхом реформування ПДВ слід вважати подальше удосконалення діючого механізму ПДВ та одночасної адаптації вітчизняного законодавства з питань ПДВ до норм ЄС.

Ставку ПДВ доцільно знизити, але не нижче 15%, з метою дотримання вимог ЄС. Це сприятиме зменшенню податкового тиску і потреби окремих підприємств в податкових пільгах, активізації підприємництва і в перспективі – зростанню надходжень податку. Підвищенню фіскальної ефективності ПДВ сприятиме скорочення переліку операцій, звільнених від цього податку, що розширить його податкову базу, компенсує втрати від зниження ставки, обмежить зловживання, забезпечить уникнення кумулятивного ефекту і більш справедливий розподіл податкового тягаря.

Посилення відповідальності за незаконне отримання відшкодування сприятиме зменшенню кількості зловживань.

У сучасних умовах, на нашу думку, важливим заходом, що забезпечить зростання надходжень із ПДВ, є вдосконалення податкового регулювання в питаннях надання податкових пільг. З цією метою пропонуємо надавати пільги не підприємству певної галузі, як це, переважно, відбувається за існуючої системи, а окремому суб'єкту господарювання за його вклад у вирішення завдань державної економічної стратегії.

Проблемою, яка вимагає негайного вирішення є забезпечення цільового використання отриманих внаслідок податкової пільги коштів, що можна забезпечити на основі оформлення зобов'язання платником щодо використання отриманих коштів. Юридично закріпити таку відповідальність можна укладанням угоди між платником податку та уповноваженим державним органом, яка б чітко визначала відповідальність платника у разі її порушення.

Забезпечити перехід від чизняної економіки до інноваційно-інвестиційного розвитку можна шляхом усунення зловживань у сфері відшкодування ПДВ. Підвищення ефективності відшкодування податку на додану вартість можна забезпечити застосувавши диференційований підхід до стимулювання експорту, що дозволить узгодити надання права експортного відшкодування ПДВ із пріоритетами економічної політики держави.

На нашу думку, причини бюджетної заборгованості з відшкодування пов'язані з недоотриманням запланованих надходжень ПДВ до державного бюджету. Основними причинами цього можуть бути зростання податкової недоїмки та прорахунки в процесі планування податкових надходжень, імовірність яких є дуже високою, враховуючи відсутність єдиної, науково обгрунтованої методики. Видатки державного бюджету плануються відповідно до плану надходжень, невиконання якого породжує дилему: або не повністю виконати зобов'язання з бюджетного відшкодування, або недовиконати зобов'язання перед розпорядниками бюджетних коштів із фінансування бюджетних програм.

З метою забезпечення стабілізації податкового законодавства необхідно забезпечити прийняття Податкового кодексу, який би усував можливість маніпулювання його окремими елементами для достатньої гнучкості податкового механізму: межі зміни ставки, обсяг і структуру наданих пільг тощо.

За умови реалізації наведених у статті пропозицій з удосконалення адміністрування податку на додану вартість, тенденція до зниження його ефективності може бути подолана.

А поки що ПДВ залишається найбільш корупційним податком, який дозволяє тим, хто має доступ до влади, маніпулювати ним на свою користь. Тому з проведенням кардинальних змін стосовно

податку на додану вартість, вдосконалення механізму справляння цього податку в Україні та застосування податкових пільг, зруйнуються всі корупційні схеми, на яких сьогодні побудовано розвиток кланово-корпоративних груп, значно покращаться умови розвитку національного бізнесу якості життя громадян.

Література

1. Аханов С., Баліян С., Беланова І. та ін. *практичне керівництво. Податок на додану вартість. Консультації, роз'яснення спеціалістів міністерств та відомств, нормативна база: // Баланс. Бібліотека бухгалтера.* – К, 2005. – № 5. – 222 с.

2. *Державний комітет статистики України. Статистичні щорічники України за 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005 рр.*

3. *Держкомстат України, 1998–2005 рр. Зведений бюджет України у 1992–2004 рр. – Статистична інформація. Фінанси.* – [Дата останньої модифікації 22.11.2005] <<http://www.ukrstat.gov.ua>>

4. Закон України "Про податок на додану вартість" № 168/97 – ВР від 03.04.1997 із внесеними змінами і доповненнями.

5. Иванов Ю. Б., Тищенко А. Н. *Современные проблемы налоговой политики: Учебное пособие.* – Х.: ИД "ИН-ЖЭК", 2006. – 328 с.

6. Иванов Ю. Б., Крисоватий А. І., Десятнюк О. М. *Податкова система. Підручник.* – К.: Атіка, 2006. – 920 с.

7. Крисоватий А. І., Вакуліч І. П. *Податок на додану вартість в аспекті реформування податків на споживання // Фінанси України.* – 2002. – № 6 (79). – С. 10–16.

8. Крисоватий А. І., Десятнюк О. М. *Податкова система: Навчальний посібник.* – Тернопіль: Карм-бланш, 2004. – 331 с.

9. Крисоватий А., Луцук А. *Податки і фінансова політика: Навчальний посібник.* – Тернопіль, 2003. – 312 с.

10. Лютий І. О., Дрига А. Б., Петренко М. О. Податки на споживання в економіці України. – К.: Знання, 2005. – 335 с.
11. Пинзенік В. План по надходженню до державного бюджету в липні та наростаючим підсумком з початку року виконано. Інтернет-ресурси [Дані від 28 листопада 2005 року] – Доступний з: <http://www.minfin.gov.ua/control/uk/seacher?&search_param>.
12. Податкова система України: Підручник / В. М. Федосов, В. М. Опарін, Г. О. П'ятченко та ін.; за ред. В. М. Федосова. – К.: Либідь, 1994. – 464 с.
13. Рееун В. "Чорні діри" українського оподаткування. – Київ, 2005. – [стаття з архіву 31. (559) 2005 року, 13–19 серпня]. – Доступний з <<http://www.zn.kiev.ua/nn/show/559/50896>>
14. Саливон С. Возросший оброк // Бизнес. 2006. – № 5. – С. 40.
15. Саливон С. Колпак для Киреева // Бизнес. 2005. – № 31 (654). – С. 42.
16. Саливон С. Над пропастью во лжи // Бизнес. 2006. – № 1–2. – С. 44.
17. Система податкових пільг в Україні у контексті європейського досвіду/ Соколовська А. М., Єфименко Т. І., Луніна І. О. та ін. – К.: НДФІ, 2006. – 320 с.
18. Соколовська А. Проблеми реформування податку на додану вартість в Україні // Економіка України. – 2004. – № 4. – С. 24–31.
19. Телішук М. М. Актуальні проблеми співвідношення прямих і непрямих податків // Фінанси України. – 2001. – № 02 (63). – С. 29–40.
20. Шкарпова Е. Снова не оценили // Инвест Газета. – 2005. – № 38 (515).